

Історико-політичні проблеми сучасного світу:
Збірник наукових статей. – Чернівці:
Чернівецький національний університет,
2016. – Т. 33-34. – С. 64-70

Modern Historical and Political Issues:
Journal in Historical & Political Sciences. – Chernivtsi:
Chernivtsi National University,
2016. – Volume. 33-34. – pp. 64-70

УДК: 321.01

© Роман Коцан¹

Теоретичні аспекти формування державних кордонів

У статті поглиблено теоретичні проблеми формування державних кордонів. Узагальнено суть поняття «державний кордон». Розглянуто послідовні етапи встановлення державного кордону: алокацію, делімітацію та демаркацію. Висвітлено договірно-правове оформлення кордону. Показано вплив зовнішніх та внутрішніх чинників на формування кордонів держави. Розглянуто питання режиму державного кордону та прикордонного режиму. Досліджено процес інституалізації державного кордону.

Ключові слова

Державний кордон, принципи, чинники, державні інститути, встановлення кордону.

Theoretical aspects of state borders formation

In the article theoretical problems of state borders formation and functioning are deepened. Essence of the concept «state border» is generalized. The basic principles of international law, which influence the establishment of the state border are studied. Consistent stages of the state border establishment: allocation, delimitation and demarcation are analyzed. It is noted that at all stages of the border formation its contractual and legal registration happens. The influence of external and internal factors on the formation of state borders are investigated. The question of the state border and borderline regime is analyzed. The process of institutionalization of the border is studied.

Keywords

State border, principles, factors, government institutions, border formation.

Постановка наукової проблеми та її значення. Під державним кордоном розуміють установлену юридично та фактично штучну лінію (на суші і воді) і вертикальну поверхню, що проходить по цій лінії у надрах, водах і повітряному просторі, які визначають просторові межі держави і сфери здійснення нею свого суверенітету (територіального верховенства). Кордон – це не нове історичне чи політичне явище або феномен. На нашу думку кордони – це важливі реалії конкретної геополітичної ситуації. Кордони потрібно розглядати як складовий елемент цілісної системи міжнародних відносин і цивілізаційного розвитку. Дослідження кордонів привело до формування науки про кордони – «лімології» (від лат. *limes* – границя, кордон). Якщо спочатку лімологією займались переважно географи, пізніше – політологи і економісти, то зараз вона привертає увагу науковців з області історії, культури, літератури, лінгвістики, соціології тощо. Лімологія, в залежності від переважання теоретичних чи прикладних досліджень, поділяється на теоретичну і практичну (або кордонознавство).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Представниками теоретичної лімології розроблено більшість сучасних класифікаційних схем щодо типів кордонів, вивчено їх функції, запропоновано теорії охорони кордонів, обґрунтовано форми взаємодії у прикордонних територіях тощо. До праць такого типу можна віднести роботи А. Колчева, В. Колосова², І. Міроненка³, В. Самаркіна, Л. Смирнягіна, О. Долгова⁴, Б. Родомана⁵, І. Долматова^{6,7} та багатьох інших. Тео-

¹ Кандидат політичних наук, докторант кафедри політології та державного управління, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Україна, Email: politdu.snu@gmail.com

² Колосов, В. (2003) Теоретическая лимология: новые подходы, Международные процессы, режим доступа: <http://www.intertrends.ru/three/004.htm>.

³ Колосов, В. і Міроненко, В., (2001) Геополитика и политическая география, Аспект Пресс, Москва.

⁴ Долгов, О. (2013) Основні теорії дослідження політичних кордонів як чинника політичного процесу, Вісник СевНТУ: зб. наук. пр. Вип. 145/2013, серія: Політологія, Севастополь.

⁵ Родоман, Б. (1982) Основные типы географических границ, Географические границы, Москва.

ретична лімологія розглядає питання встановлення та функціонування кордонів, проте в теоретичних напрацюваннях існує брак розробок щодо формування кордону, зокрема його інституціоналізації і перетворення кордону на багатоскладове явище. У зв'язку із трансформацією функціональної складової кордонів, посиленням управлінської ланки та іншими процесами, що відбуваються на кордонах під впливом глобалізації, інтеграції, регіоналізації посиленої уваги потребує удосконалення теоретичних аспектів формування та функціонування державних кордонів. Удосконалення теоретичної лімології матиме позитивний вплив на практику управління та підвищення ефективності функціонування кордонів.

Метою статті є поглиблення теоретичних основ державних кордонів загалом, а зокрема представлення кордону як багатоскладового явища, встановлення якого відбувається стадійно і під впливом певних чинників, а інституціоналізація має свою специфіку, що у цілому діє у напрямі забезпечення державних інтересів. Для досягнення поставленої мети було поставлено ряд завдань: 1). узагальнити суть поняття «державний кордон»; 2). розглянути стадійність процесу встановлення кордону; 3). виявити вплив системи чинників на формування кордону; 4). вивчити процес інституціоналізації державного кордону, виявити роль державних інститутів, зокрема прикордонної і митної служб у його функціонуванні; 5). показати вплив процесу формування та функціонування державного кордону на забезпечення державних інтересів, встановлення зовнішніх зв'язків, досягнення ефектів політичного, економічного, суспільного характеру.

Виклад основного матеріалу дослідження. Кордон – невід'ємна ознака суверенітету будь-якої держави, невід'ємний і обов'язковий чинник формування цілісного державно-територіального організму. Без чітко визначених кордонів держава не може реалізувати весь комплекс своїх суверенних прав. Від функціонування кордону залежить і розвиток міждержавних відносин, зокрема економічних, торговельних, демографічних, соціальних та інших. Головне завдання державних кордонів полягає у визначенні просторових меж територіального верховенства держави й в обмеженні приналежної їй території, котра складає матеріальну основу життєдіяльності народу і самої держави.

Необхідність забезпечення належних умов формування та функціонування кордонів держави, підтверджує той факт, що вони належним чином закріплені й визнані, визначають межі державної території, підтверджують право держави (титул) на дану територію. Адже лінія державного кордону встановлюється в результаті домовленостей між суміжними державами, тобто шляхом укладення міжнародних угод. Разом з тим вони можуть бути встановлені в результаті видання внутрішньодержавного акту.

У процесі встановлення державного кордону розрізняють два послідовних етапи: делімітація та демаркація. Однак спочатку відбувається алокація. Алокація – це початкова стадія виділення міждержавного кордону, на якій відбувається політична домовленість про територіальне розмежування та проходження лінії кордону. Після цього здійснюється делімітація – це визначення в договірному порядку загального напрямку проходження лінії державного кордону з позначенням її на картах, схемах і планах. При делімітації складається докладний опис проходження лінії державного кордону, із нанесенням її на карти і схеми (делімітаційні карти) за спеціально обраними і узгодженими природними або штучними точками чи орієнтирами (ріками, гірськими вершинами, хребтами). Делімітаційна карта підлягає парафуванню і підписанню, вона також скріплюється гербовими печатками договірних сторін.

Демаркація – це проведення лінії державного кордону на місцевості з позначенням її спеціальними прикордонними знаками (пірамідами, стовпами, буями, маяками тощо). Роботи з демаркації знаходяться під контролем представників суміжних держав і здійснюються прикордонними військами. Визначення лінії кордону на місцевості здійснюють спеціально створювані урядами на паритетних засадах змішані комісії прикордонних держав. Іноді такі функції покладаються на спеціальний міжнародний орган, який утворюють на основі взаємної домовленості.

⁶ Долматов, І. (2008), Державні кордони в контексті лімології, Актуальні проблеми держави і права, режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2008_42_47

⁷ Долматов, І. (2008) О формировании лимологии в современном государствоведении, Правове життя сучасної України, Всеукр. наук. конф. професор.-виклад. і аспірант. складу. – Одеса.

Під час демаркації кордону здійснюється топографічна зйомка або аерофотозйомка місцевості, на основі якої складається великомасштабна топографічна карта прикордонної смуги, встановлюються прикордонні знаки і визначається їх координати. Змішана комісія, визначивши точне розташування лінії кордону а місцевості, складає протокол – опис кордону, що демаркується, карти з його позначенням, а також протокол на кожний прикордонний знак зі схемами. Під час демаркаційних робіт змішана комісія може уточнювати лінію кордону, встановлену раніше згідно з договором і зображену на карті, доданий до нього. Такі уточнення здійснюються, як правило, поблизу населених пунктів, на річках і хребтах гір. Вони спричиняються тим, що договір про делімітацію кордону і додані до нього карти не завжди ґрунтуються на достатньо повних і точних фактичних даних. Виникаючі розбіжності вирішуються змішаними комісіями, а в особливих випадках – на дипломатичних переговорах. Всі документи з делімітації і демаркації є складовими частинами договорів про територіальне розмежування, поступку, обмін, продаж територій і підлягають затвердженню вищим органам державної влади суміжних держав, що домовляються. Демаркаційні документи після їх підписання змішаною комісією підлягають затвердженню кожною з країн згідно з діючим законодавством і набувають чинності від моменту обміну нотами, які сповіщають про їх затвердження⁸. У разі виникнення необхідності уточнення територіальних кордонів суміжних держав проводять редемаркацію. Редемаркація – це відновлення речових слідів демаркації. Редемаркація здійснюється шляхом перевірки раніше демаркованого кордону з відновленням, ремонтом (заміною) раніше виставлених прикордонних знаків⁹.

Таким чином, на усіх етапах встановлення міждержавного кордону відбувається його договірно-правове оформлення. Останнє перебуває в полі зору керівництва суміжних держав, їх урядів та вищих органів державної влади. До участі у переговорному процесі, а також для виконання практичних завдань з делімітації і демаркації залучаються представники Міністерств Закордонних Справ, служб геодезії і картографії, Міністерств лісового господарства, спеціалістів державних земельних агенції, представників прикордонних територіальних адміністративно-територіальних одиниць тощо. Політичні особливості договірно-правового оформлення міждержавного кордону залежить від багатьох чинників: політичного режиму кожної держави; геополітичної ситуації і геополітичного положення держав; особливостей зовнішньої та внутрішньої політики; рівня міждержавного співробітництва та інших (рис.1). Держави з високим рівнем розвитку демократії враховують історичні особливості розвитку державних територій, їх етнічні, культурні, релігійні аспекти (особливо на прикордонних територіях), рівень розвитку прикордонних зв'язків, міждержавного співробітництва, рівні соціально-економічного розвитку прикордонних територій та наявність проблем суспільно-економічного розвитку. При тоталітарних то авторитарних режимах значення вище зазначених чинників нівелюється, а кордон при цьому стає більш політичним. Політичні кордони розмежовують сфери впливу політичних суб'єктів, їх режими залежать від функціонування суб'єктів політичного процесу, від їх соціально-політичної мети і національних інтересів. В умовах встановлення політичних кордонів територія держави здатна ставити політичним ресурсом, базою для політичної і соціальної мобілізації населення. У такому випадку кордон визначає межі існування суспільства; політичний, економічний і культурний простір; просторові межі здійснення державної влади; межі, за якими держава виступає як зовнішня (іноземна сила). Політична роль кордону у певному просторі, де проживають конкретні люди, народи, які мають і розвивають певні відносини між собою, має неперевершене значення саме тоді, коли ці контакти, як живі зв'язки, котрі мають давні традиції, можуть бути порушені. Це означає, що процес встановлення політичного кордону (з урахуванням цілої низки передумов і чинників або нехтування ними) впливає на його сталість. Сталість (або стабільність) кордону буде високою (або підвищуватись), якщо кордон є наслідком територіальної, етнічної, культурної ідентичності населення. І навпаки, штучно встановлений кордон потребує часу для формування лояльності населення до нового кордону і «образу» території. Політичні кордони є елементом державної безпеки, суверенітету і цілісності.

Вони відіграють роль індикаторів культурно-цивілізаційного розвитку, відображаючи у своїх «образах» формування нових ідей і процес їх інтегрування з історичними подіями.

⁸ Антонович, М. (2003), Міжнародне публічне право: навчальний посібник, «КМ Академія» Алерта, Київ.

⁹ Граница: понятие и термины, режим доступа: <http://www.strana-oz.ru/?numid=7&article=307>.

Таким чином, чітко зафіксовані державні кордони в конкретних умовах простору і часу, під впливом сукупності чинників стають кордонами політичними і впливають на відносини із суміжними державами. Кордони, погоджені із суміжними країнами, вважають міжнародно визнаними та міжнародно встановленими.

Для забезпечення недоторканості державних кордонів, і, відповідно, своєї території держава на кордоні установлює певний режим, що звичайно називається режимом державного кордону. Під режимом розуміється порядок перетинання кордону, утримання кордону, проведення різних робіт, промислової та іншої діяльності на кордоні. Якщо мова йдеться про морський кордон, то режим установлює порядок плавання і перебування не військових суден і військових кораблів у територіальному морі і внутрішніх водах держави та інші питання. Режим державного кордону закріплюється певним юридичними документами. Зазвичай це Закон «Про державний кордон». Крім цього основного закону, режим державного кордону визначається й іншими законодавчими актами держави і міжнародними договорами. Режим державного кордону включає наступні питання:

1). утримання державного кордону – це порядок збереження та підтримання в належному стані прикордонних знаків, устаткування, прикордонних просік, проведення їх контрольних оглядів;

2). перетинання державного кордону особам і транспортним засобом. Перехід кордону особам і перетин його транспортним засобом може здійснюватись тільки в пунктах переходу кордону, відкритих для міжнародного та двостороннього руху;

3). пропуск осіб, транспортних засобів, товарів, вантажів і тварин через державний кордон передбачає здійснення прикордонного контролю, а при необхідності – митного, імміграційного, санітарно-карантинного, ветеринарного, фітосанітарного та інших видів контролю;

4). ведення на державному кордоні господарської, промислової та іншої діяльності. Дана діяльність не повинна завдавати шкоди території суміжної держави;

5). розв'язок з іноземними державами інцидентів, пов'язаних з порушеннями правил.

З метою встановлення на державному кордоні належного порядку визначається прикордонна смуга, що встановлюється безпосередньо вздовж кордону, на його сухопутних ділянках або уздовж берегів прикордонних рік, озер та на інших водоймах з урахуванням особливостей місцевості й умов. В межах території, що прилягає до державного кордону встановлюються контрольовані прикордонні райони. У прикордонній смузі і контрольованому прикордонному районі встановлюється прикордонний режим, що включає правила в'їзду, тимчасового перебування, проживання, пересування громадян, провадження робіт тощо. Дозвіл на в'їзд, тимчасове перебування, проживання, здійснення робіт і пропуск у прикордонну смугу дають і здійснюють, як правило Прикордонні війська держави разом з органами внутрішніх справ.

Таким чином під державним кордом можна розуміти установлену юридично і фактично штучну лінію (на суші і воді) і вертикальну поверхню, що проходять по цій лінії у надрах, водах і повітряному просторі, які визначають просторові межі території держави і сфери здійснення нею свого суверенітету (територіального верховенства). Державний кордон живе особливим, складним і напруженим життям. На ньому діють різноманітні вузли міжнародних сполучень, через нього здійснюються широкі торговельно-економічні і культурні зв'язки, поблизу кордону та на ньому будуються і експлуатуються лінії електропередач, газо- і нафтопроводи, мости та інші інженерні споруди, тут цілодобово працюють прикордонні, митні та інші служби. На кордоні виникають і вирішуються багато інших питань, що регулюються відповідними міжнародними угодами з урахуванням взаємних інтересів сторін¹⁰. Встановлення кордонів, з погляду кожної країни, повинно базуватись на таких основних принципах міжнародного права як цілісність та недоторканість державної території.

Встановлений державний кордон, а в широкому сенсі кордон політичний з установленими в юридичному порядку режимом та прикордонним режимом впливає на процес визначення і закріплення певних норм, правил статусів і ролей, приведення їх у систему, здатну діяти у напрямі забезпечення державних інтересів. Відбувається інституалізація кордону.

¹⁰ Цимбалістий, Т. (2000) Державний кордон України: конституційно-правовий статус: Навч. посіб., Нац. акад. прикордон. військ України ім. Б.Хмельницького. каф. конституц., адм. та фін. права., Хмельницький.

Функціонування кордону забезпечують певні державні інститути – прикордонна служба (війська), митна служба, правоохоронні органи. Їх діяльність провадиться в межах наданих їм повноважень шляхом вжиття комплексу політичних, організаційно-правових, дипломатичних, військових, прикордонних, імміграційних, розвідувальних, контррозвідувальних, оперативно-розшукових, природоохоронних, санітарно-карантинних, екологічних, технічних та інших заходів.

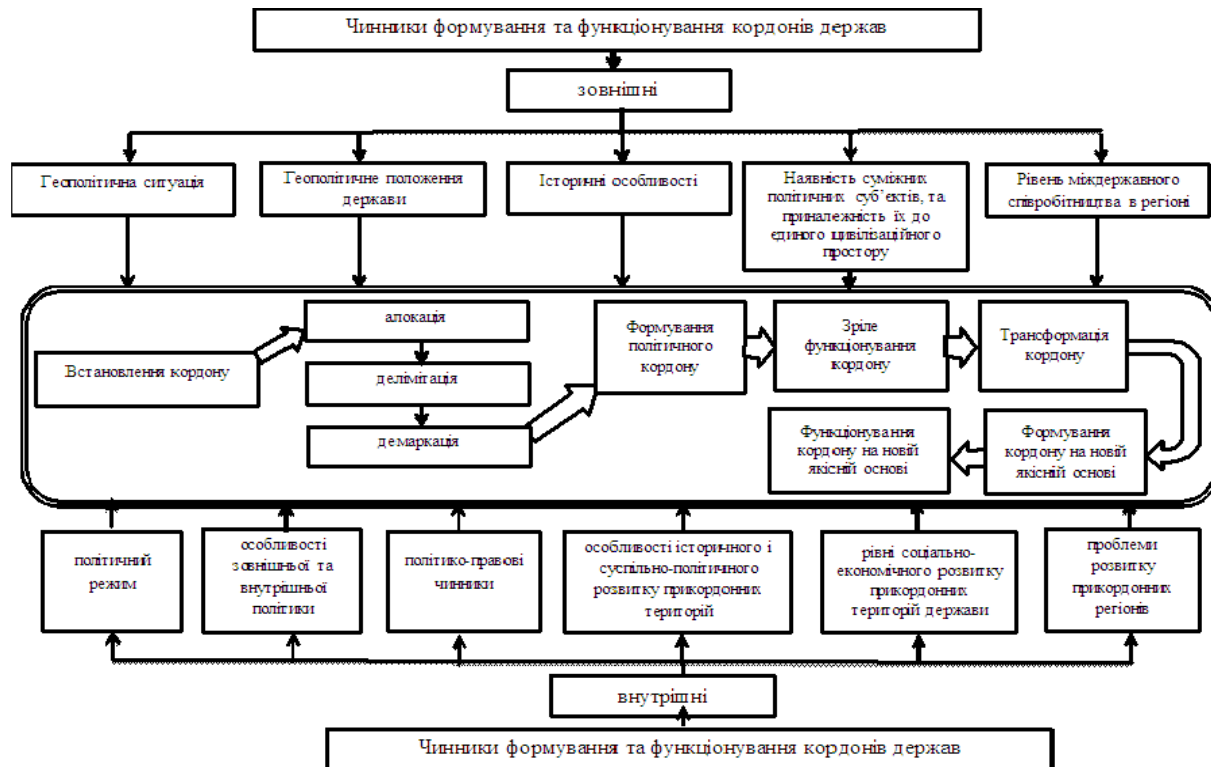

Рис. 1. Стадії і чинники формування та функціонування кордонів держави*

*Джерело: Складено автором

Координація діяльності військових формувань та правоохоронних органів держави із захисту кордону та виконання ним фільтрувальної та бар'єрної функції здійснюється, передусім прикордонною службою держави. На останню покладається завдання щодо забезпечення недоторканості державного кордону та охорони суверенних прав держави. На прикордонну службу покладаються функції, які умовно можна поділити на: функції контролю; функції з охорони; функції із взаємодії; функції запобігання; інформаційні функції¹¹.

Функціонування кордону неможливо без ще одного інституту – митної служби країни. Митна служба здійснює митний процес на основі використання потенціалу відповідної території з метою вирішення своїх національних політичних, економічних та інших інтересів. Митна служба виконує функції, які умовно можна поділити на: контрольно-пропускну; тарифно-регулюючу; інформаційно-аналітичну; фінансово-економічну; логістичну; правову; соціально-виховну¹². Практичне виконання цих функцій забезпечується у різних формах територіального зосередження митної діяльності і забезпечує кінцевий результат: включення країни у зовнішньоторговельний обіг і забезпечення надходжень до державного бюджету. Інтегративними функціями митної діяльності¹³ країни можна вважати експорт, імпорт і транзит, а митна служба виконує контроль і регулювання їх обсягів, переміщень, правильності оформлення тощо.

¹¹ Закон України «Про Державну прикордонну службу України» від 3 квітня 2003 р.

¹² Коцан, Н. (2005) Територіальна організація митної діяльності України: монографія, РВВ «Вежа», Луцьк.

¹³ Під митною діяльністю автор розуміє діяльність державних інституцій, які сприяють втіленню в життя митної політики засобами митної справи. Під митною справою розуміється порядок переміщення через

Митна служба і прикордонна служба у своїй діяльності щодо забезпечення функціонування кордону співпрацюють з правоохоронними органами, військовими формуваннями, адміністраціями прикордонних адміністративно-територіальних одиниць, з іншими організаціями і установами. Від рівня скоординованості і взаємодії перерахованих вище державних інститутів залежить охорона державного кордону, забезпечення національної безпеки, недоторканості території держави, забезпечення режиму державного кордону та прикордонного режиму.

Таким чином, державний кордон є багатоскладовим феноменом. Встановлений, юридично закріплений і міжнародно визнаний кордон набуває ознак політичності. Політичний кордон є цілісним і динамічним явищем, якому притаманна внутрішня логіка розвитку. Він розвивається під впливом багатьох зовнішніх і внутрішніх чинників і може трансформуватися. У процесі формування кордону першочергову роль відіграють прикордонна і митна служби, правоохоронні органи, інші органи, організації та установи. На нашу думку, у теоретичному вимірі осмислення концепції кордонів можна говорити про кордони як системне явище. Подальші наукові пошуки з теоретичних напрацювань у сфері кордонної проблематики будуть стосуватись дослідження кордону як поліфункціонального явища, а також представлення державного кордону як системи політичного характеру.

Список джерел

1. Антонович, М. (2003), Міжнародне публічне право : навчальний посібник, «КМ Академія» Алерта, Київ.
2. Граница: понятие и термины, режим доступа: <http://www.strana-oz.ru/?numid=7&article=307>.
3. Долгов, О. (2013) Основні теорії дослідження політичних кордонів як чинника політичного процесу, Вісник СевНТУ: зб. наук. пр. Вип. 145/2013, серія: Політологія, Севастополь.
4. Долматов, І. (2008), Державні кордони в контексті лімології, Актуальні проблеми держави і права, режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2008_42_47
5. Долматов, І. (2008) О формировании лимологии в современном государствоведении, Правове життя сучасної України, Всеукр. наук. конф. професор.-виклад. і аспірант. складу. – Одеса.
6. Задорожній, О. (2004) Поняття, види та правовий режим державних кордонів, Міжнародне право, Київ.
7. Закон України «Про Державний кордон України» від 4 листопада 1991 р.
8. Закон України «Про Державну прикордонну службу України» від 3 квітня 2003 р.
9. Колосов, В. і Мироненко, В., (2001) Геополитика и политическая география, Аспект Пресс, Москва.
10. Колосов, В. (2003) Теоретическая лимология: новые подходы, Международные процессы, режим доступу: <http://www.intertrends.ru/three/004.htm>.
11. Коцан, Н. (2005) Територіальна організація митної діяльності України: монографія, РВВ «Вежа», Луцьк.
12. Родоман, Б. (1982) Основные типы географических границ, Географические границы, Москва.
13. Цимбалістий, Т. (2000) Державний кордон України: конституційно-правовий статус: Навч. посіб., Нац. акад. прикордон. військ України ім. Б.Хмельницького. каф. конституц., адм. та фін. права., Хмельницький.

References

1. Antonovych, M. (2003), Mizhнародne publichne pravo : navchalnyi posibnyk, «КМ Akademiia» Alerta, Kyiv.

кордон товарів і транспортних засобів, митне регулювання, встановлення і справлення податків і зборів, процедури митного контролю і оформлення, боротьба з котрабандою та митними правопорушеннями. Виконання митної справи покладаються на митну службу, яка є сукупністю митних органів, установ і організацій.

---

2. Hranysts: poniatye y termyny, rezhym dostupa: <http://www.strana-oz.ru/?numid=7&article=307>.
3. Dolhov, O. (2013) Osnovni teorii doslidzhennia politychnykh kordoniv yak chynnyka politychnoho protsesu, Visnyk SevNTU: zb. nauk. pr. Vyp. 145/2013, serii: Politolohiia, Sevastopol.
4. Dolmatov, I. (2008), Derzhavni kordony v konteksti limolohii, Aktualni problemy derzhavy i prava, rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2008_42_47
5. Dolmatov, I. (2008) O formyrovanny lymolohyy v sovremennom hosudarstvovedenyy, Pravove zhyttia suchasnoi Ukrainy, Vseukr. nauk. konf. profesor.-vyklad. i aspirant. skladu. – Odessa.
6. Zadorozhnii, O. (2004) Poniattia, vydy ta pravovyi rezhym derzhavnykh kordoniv, Mizhnarodne pravo, Kyiv.
7. Zakon Ukrainy «Pro Derzhavnyi kordon Ukrainy» vid 4 lystopada 1991 r.
8. Zakon Ukrainy «Pro Derzhavnu prykordonnu sluzhbu Ukrainy» vid 3 kvitnia 2003 r.
9. Kolosov, V. i Myronenko, V., (2001) Neopolytyka y polytycheskaia heohrafyia, Aspekt Press, Moskva.
10. Kolosov, V. (2003) Teoretycheskaia lymolohyia: novye podkhody, Mezhdunarodnye protsessy, rezhym dostupu: <http://www.intertrends.ru/three/004.htm>.
11. Kotsan, N. (2005) Terytorialna orhanizatsiia mytnoi diialnosti Ukrainy: monohrafiia, RVV «Vezha», Lutsk.
12. Rodoman, B. (1982) Osnovnye tyry heohrafycheskykh hranysts, Neohrafycheskye hranysts, Moskva.
13. Tsymbalistyi, T. (2000) Derzhavnyi kordon Ukrainy: konstytutsiino-pravovyi status: Navch. posib., Nats. akad. prykordon. viisk Ukrainy im. B.Khmelnyskoho. Kaf. konstytuts., adm. ta fin. prava., Khmelnytskyi.